

Hász-Fehér Katalin

Térfelek, fülkék, szintek, ablakok

Gondolatok a Petőfi Irodalmi Múzeum
kiállításáról és az Arany-évről

■ Abban az öt évben, amikor Arany János a *Szépirodalmi Figyelőt* és a *Koszorút* szerkesztette, több nagy évfordulót ünnepelt Európa. A Schiller-centenáriumot valamivel korábban, 1859 őszén tartották Németországban, de a grandiózus programsorozatot még sokáig emlegették, legalábbis a német lapok. Olyan, főként a német nemzeti érzület számára fontos ünnepek is beékelődtek az irodalmi események közé, mint az emlékezés a fél évszázaddal korábbi lipcsei csatára, s az európai lapok hírt adtak a készülődéstről, az ünneppsorozatról és annak visszhangjairól. Az a lipcsei német hetilap, amelyet Arany a *Koszorú* egyik forrásaként és mintájaként járatott és olvasott (*Europa*, *Chronik der gebildeten Welt*), szintén terjedelmes cikksorozatot közölt a Napóleon hatalmát megtörő „népek csatájáról”. Az ütközetben, 1813 őszén mintegy kétszázezer francia, és öt nemzetiségből, porosz, osztrák, svéd, magyar, orosz katonából álló, mintegy 350 ezer főt számláló sereg állt egymással szemben, s az elesettek száma meghaladta a százezret. (Ilyen mennyiségű áldozatot majd a szintén német nagyságtudatot hatalmasra duzzasztó sedani csata követel 1870. szeptember elején – Arany ezt saját térképén kísérte végig a korabeli lapok alapján.) A lipcsei csata emlékünnepe nagy mennyiségű kiadvány jelent meg Németország-szerte, a kiadók jó előre, tematikus prospektusokban hirdették az erre vonatkozó képes és díszkiadványokat.¹ A napóleoni háborúban fiatalon és valóban balsorstól üldözve elhunyt Theodor Körnerről is tanulmányok, sőt operák, dalművek, színpadra vitt életrajzok jelentek meg. Október 16-án és 23-án a lipcsei lap hosszú leírásban ismertette a központi ünnepséget.² 192 város mintegy húsz ezer képviselőt küldött oda, volt emlékkiállítás Napóleon egykori székével, kézírataival és lovának leesett patkójával. Lipcse minden templomában istentisztelet, fáklyás menet, veteránok felvonulása zajlott, amit ezertagú kórus éneklése, emlékmű alapköletétele egészített ki, díszmenet vonult a csata helyszínére, végül színházi előadás következ-

zett. Az ünneplés két napig tartott. A *Koszorú*ban Arany, saját fordításában, maga is közölte az eseménysorról szóló tudósítást.³

1863 ősztől 1864 tavaszáig Shakespeare születésének háromszázadik évfordulójára készült a művelt európai világ, 1865-ben pedig a hatszáz évvel korábban született Dante állt a figyelem középpontjában. Arany 1864-ben is saját fordítású összefoglalót készített az *Europa* című lapból a Shakespeare-ünnepegről, de közölte annak a cikknek a rövidített változatát is, mely a korábbi évfordulók történetét foglalta össze.⁴ A drámaíró tiszteletére az első monumentális megemlékezés forgatókönyvét a híres londoni színész, David Garrick alkotta meg 1769-ben, mely ünnep azonban akkor, első alkalommal teljes kudarcba fulladt, mert elmosta az eső. Pedig az Avon partján nyolcszögű amfiteátrumot építettek, oszlopos csarnokokkal, csillárokkal, szőnyegekkel, festményekkel, aranyozással. Kétszekérnyi eszközt hozattak Londonból tűzijátékhoz, érmekeket verettek aranyból, ezüstből, rézből, ágyúdörgéssel ébresztették a vendégeket, a hölgyeket zenével köszöntötték, a díszreggeli után istentiszteletre mentek. S aztán, amikor a szatírok által húzott diadalszékér Melpomenének, Tháliának, Gráciáknak öltöztetett színésznőkkel és színészekkel megindult volna, eleredt az eső, úgyhogy a beöltözött Thália és a Gráciák a rossz időtől visszariadva a szatírok által beteget jelentettek. Másnap, az esti nagy bál után mindez megismétlődött, a színészek ismét nem voltak hajlandók kimenni az esőre. 1827-ben újra négy napos emlékünnepet rendezett a város, a korábbi forgatókönyv szerint. Ezúttal jó idő volt, a díszletek nem foszlottak szét. 1830-ban is pompás volt a megemlékezés: volt VIII. Henriknek, Falstaffnak, Macbethnek öltöztetett színész, Othellót valódi mór alakította, koszorúztak, ágyúból lőttek, harangot kongattak és báloltak, volt tűzijáték, zene és ének. Az egyedüli hiba az volt, hogy a lordok mind távol maradtak Stratfordtól. A legelőkelőbb vendég Wright pezsgőgyáros volt, akinek borait lelkesen itta a közönség.

Az 1864-es Shakespeare-évet rövidebb-hosszabb cikkekben Arany végigkísérte a *Koszorúban*. Hírt adott a kiadványokról, tanulmányokról, színházi előadásokról, Shakespeare portréiról, műveinek zenei feldolgozásairól, még arról is, amikor egy meg nem nevezett művész tölgyfából kifaragta a drámaíró szobrát. Végül leírást közölt magáról a központi ünnepélyről. Az eseményeket ezúttal is ő maga foglalta össze, szintén az *Europa* című hetilap alapján.⁵ A német lap tudósítása az angol szervezésről erősen hazafias szempontú volt: a Schiller-jubileummal való folytonos összevetésből is jól látszik az önfelértékelő szándék. A cikkíró úgy látta, hogy a Shakespeare-ünnepély kisszerűbb, halkabb, gyengébb volt, mint az 1859-es Schiller-műsor, s ennek az az oka, hogy az angol költőhöz nem társult a hazafiasság azon képzete, mint a németek számára Schillerhez. A programot ráadásul két konfliktus is megzavarta. Az egyik a londoniak belső viszálya, melynek következtében az irodalom, a politika és a művészetek jelesei nem mentek el a fővárosi eseményekre, mondván, hogy inkább a szülővárost tisztelik majd meg

a füstölt nyelvnek ajánlhatni.« (*Velencei kalmár* I.); a vadhushoz: »Igen nyájas bestia.« (*Szent-Iván éji álm* V.) stb.» Volt még prédikáció, tűzijáték, tánc, tószót, díszbeszéd, hangverseny, színelőadás. Kisebb botrányt okozott, amikor a német küldöttség kijelentette, hogy Németországban jobban értik Shakespeare-t, mint a hazájában, s a szónokot a stratfordi vendégek megmosolyogták. Továbbá szárnyra kelt Carlisle város polgármesterének kijelentése, miszerint kár Shakespeare-t ünnepelni, mert ügyes ember volt ugyan, de jobb dolgokra is használhatta volna tehetségét. Ez utóbbihoz fűzi hozzá Arany a maga kommentárját, s alkalmazza a történetet a pesti Shakespeare-ünnepre. A *Pesti Hírnök* című lapban ugyanis kifogásolták, hogy miért az Arany által fordított *Szent-Iván éji álm*ot tűzte ünnepi műsorára a Nemzeti Színház. »A carlislei polgármester nyilatkozata igen illik a Hírnök bírálatához – írja Arany –, mely szerint Shakespeare derék költő, de a Szent-iván éji álm még komoly bírálatot sem érdemel».

„Kitörést ne próbálj... a nagy világér' se!” – A mandátumos költő (?)

Az idézett cikkekből is jól látszik, hogy Arany mekkora figyelemmel kísérte, s milyen jelentőséget tulajdonított a megemlékezéseknek. Maga is érzékelte, hogy egy ünnepség jellege, irodalmi, kulturális és társadalmi háttere, sajátóbeli megjelenése keresztmetszetét mutatja egy szűkebb vagy tágabb közösség szellemi állapotának. Shakespeare-kommentárjában ugyanakkor, ahogyan a *Szent-Iván éji álm* jelentőségének kiemelésével, a Nemzeti Színházban történő előadásával is, az akkori magyar Shakespeare-képet igyekszik átformálni. S ebben az átformáló célkitűzésben a közvélekedéssel szembe forduló, azt lebontani igyekvő szándék tapasztalható, mely tágabban érve egész költői munkásságát jellemzi. Ebből az egyetlen gesztusból kiindulva megrajzolható egy egészen más, a hagyományosan (Erdélyi János, Riedl Frigyes, Keresztury Dezső, Németh G. Béla értelmezéseiben) közösséginek, nemzetinek, „mandátumosnak” tekintett Aranytól lényegesen eltérő kép, melynek nem a reprezentáció, hanem a szubverzió, a felforgatás a fő vonása.

A szubverzió ott van már a *Toldi*ban is: az alig kontrollálható nyers erőt (Toldi akkor is öl, ha nem akar – a farkasjelenetben eltaposott kölykök erre utalnak) és Nagy Lajos szellemi energiáit egymáshoz párosítva képezi le áttételesen a Kossuth–Széchenyi vitát. Ott van a meg gondolkodtatás vágya a *Toldi estéjében*, amikor Nagy Lajos európaivá emelt, olaszos udvarában éppen egy olasz bajnok gyalázza és öli a magyar ifjakat, miközben

jelenlétükkel. A másik egy külpolitikai esemény, mely belpolitikaivá vált: Garibaldi éppen akkor járt körúton Angliában, s miközben az egyik Shakespeare-ünnepség zajlott, igen gyér részvétellel, a közelben négyezer munkás tüntetett zajosan – Garibaldi mellett.

A szóródó és halvány londoni programsorozatot követően a stratfordi ünnepség annál fényesebbre sikerült. Hatalmas, hétszáz fős lakomát szerveztek, melyen minden felszolgált fogásra Shakespeare-idézeteket tűztek. „Például a sült kappanhoz e volt függesztve – fordítja Arany a cikk e részét –: »Im ott jó, felfuva, mint a kanpolyka.« (*V. Henrik*, I.); a nyelvhez: »A hallgatást csak

a Párizsban, Bolognában kiképzett udvaroncok gúnydalokat énekelnek az idős Toldiról, mintegy megkérdőjelezve, relativizálva a fizikai erőnek és a műveltségnek a korábbi ellentétét vagy lehetséges szövetségét:

*Nem is egy fordult meg Páris-, Bolonyában,
Maga erszényén, vagy a király zsoldjában;
A tudás fájáról szép gyümölcsöt hoztak,
Jót is elég bőven, s ráadásul rosszat;
Mert, ha gyalu nélkül bunkósbot az elme:
Gyakran kétélű tőr lesz az kimüvelve*

– írja az udvarban szórakozó apródokról. Közismert *A nagyidai cigányok* nagy vihart kavart megjelenése, melyben Arany mintha a Zrínyi-kirohanás paródiáját alkotta volna meg: a magyar sereg éjjel, csendben lép le az ostromlott várból, hátrahagyva azt az álmodozó vajdának és a térképen is alig tájékozódó, ostoba osztrák seregnek. E mű felkavaró erejét, allegóriáját, sőt szubjektívnek minősített humorát is sokan értették, közösségi alapkérdését annál kevesebben: kié legyen hát a vár, ha a bajban mindenki menekül – ki titokban, ki tehetetlenségében, ki a puszta természeti létbe? S ugyanez az alapgondolata a *Kozmopolita költészet* „Kivágyni kész halál” oly sokszor félreértelmezett sorának, s az ironikus kérdésnek: *Vagy kevés itt a dicsőség, / S a nemzettel sírba lejt? / Kis-szerű az oly elsőség, / Amit a szomszéd se sejt?*

Az 1850-es évek lírájában, a *Szondi két apródjában* és *A walesi bárdok*ban az elesett hősök és Petőfi elsíratása, szimbolikus „temetése” az ókor női lázadókat, Antigonét idézi, aki szembeáll nemcsak Kreóonnal, hanem a király akarata előtt eleinte meghajoló közösséggel is. A *Buda halálában* az osztott uralkodás tragédiáját írja meg – áthalálásokkal nemcsak a nemzeti múlt és jelen, hanem talán a készülődő, kiegyezést hozó jövő felé is. De ugyanilyen lázadó kijelentésekkel, iróniával, változtatni akarással van tele a *Bolond Istók*, a *Toldi szerelme*, az Arisztophanész-fordítások és az *Őszikék* ciklusa is. A *Toldi szerelmében* a magyar sereg sorra veszi be az olaszországi várakat, egyik hőstettet a másik után hajtja végre, honfoglalásig visszavezethető ősi családok sarjai áldozzák fel életüket – a semmiért: Nápolyt már csak azért sem vehetik be, mert pestisjárvány dül benne, s mire a hadjáratnak vége van, a kisgyermek Martell Károly, akinek a trónt akarják biztosítani, meghal. Az Arisztophanész-fordítások poétikai és nyelvi megoldásaiban nemcsak politikai téren reflektál Arany a kortárs valóságra az olyan szójátékokban, mint a „democsokrácia”,⁶ hanem a „szemérmes Arany” közhelynek és látszatnak is ellentmond, amikor a görög vígjáté-

kok sikamlósságait fordítja magyarra – természetesen olyan eszközökkel, melyek hű átültetései a görögnek, de kevésbé sértik a köznyelvi tabukat, egyszerűen azért, mert az olvasók többsége nem érti a népies, régies kifejezéseket. Minderre Bolonyai Gábor, a kritikai kiadás kötetének szerkesztője mutat rá, aprólékos vizsgálatnak vetve alá a fordításokat és azok kézíratait. S végül ugyancsak az Arisztophanész-fordítások szóhasználatában figyelhető meg egy folyamatos és látens vita a korabeli új generációs akadémiai nyelvészekkel, köztük Simonyi Zsigmonddal és Volf Györggyel, akik az 1870-es évek elejétől a *Magyar Nyelvőrben* élesztették fel – a maguk nézetei szerint – az ortológus–neológus vitát: Arany sorra használja az általuk rossznak, idegennek, magyartalannak minősített szavakat.

Az epikus és lírikus felszíni nyugalma mögött Arany lázadásai ugyanolyan intenzitásúak voltak, mint a Petőfiéi, de ezek történetbe, allegóriákba, maszkokba ágyazottan, sokrétű nyelvi és poétikai eszközök, utalások révén nyertek formát, s nem közvetlenül, mint Petőfi költészetében. Ismeretes a történet, hogy amikor 1856-ban Arany első gyűjteményes kötete megjelent, az *Árkádia-féle* című vers elválasztott sorait Erdélyi János a bírálatában megróttá:

*Elpipáznék téli este
Kávéházban, névnapon:
Koppasztanám a madarat,
Ha már meg nem foghatom:
Fosztanám a tollat, tudni-
Illik a...
De amiről szólni sem po...
Litika.*

Válaszlevelében Arany oldja fel az elválasztójel rejtélyét: „De megengedve, hogy ezek hibák, hadd szóljak egy szót a po-litikáról. Ez játék, melyet kevesen vesznek észre, de hogy Kegyed észre nem vette, csodálom. Arról van szó, hogy a magyar ember politizál – úgy a mint most politizálhat. [...] Könnyű észrevenni, miféle madár, miféle tollfosztás (a leghálátlanabb dolog) van szóban. Most következik, hogy kimondjam a szót, de nem merem, nem tanácsos, mégis valahogy ki akarom nyögni s így fordítom: De a miről szólni sem po- / Litika. – *A nagy többség ezt úgy érti, hogy nem súlt a vers, azért szakasztottam meg a szót: holott én magát az állapotot festem az előadás által. Csekélység, elismerem, de azt hittem, hogy némelyek mégis megértének, s hol művészileg gondoltam alkotni, nem ütnek a körmömre, mint tanulatlan ficzkónak.*” (Kiemelés tőlem, H. F. K.)⁷

A két kiemelt mondatrész különösen fontos az idézetben ahhoz, hogy megértsük: Arany „mandátumosnak” feltüntetett költőszerepe részben a nemzeti *költészetről* szóló elmékedéseire, részben pedig a műveinek fogadtatására vonatkozó nyilatkozataira épül. Egy egész nemzeti vagy irodalmi közösségtől való függőség látszatát kelti ez utóbbi valóban, panaszai mögött azonban inkább az a félelem gyanítható, hogy rejtett üzeneteit – nemcsak a tömeg –, de a legkiválóbb olvasók, kritikusok sem tudják majd dekódolni. Ez volt az eset *A nagyidai cigányokkal*, amikor éppen Toldy Ferenc ítélte azt el leghatározottabban, s így volt akkor is, amikor Erdélyi János számára kellett elmagyaráznia a kötőjelre bízott üzenetet.

Végigtekintve a felsorolt (és itt nem is érintett) munkákon, különösebb erőfeszítés nélkül bontható le a több mint egy évszázada uralkodó Arany-kép, különösen a 2000-es évek elején, Korompay H. János vezetésével újrainduló kritikai kiadás munkálatainak fényében. A nyelvi és költői eszközökbe, a sokféle módon alkalmazott idézetekbe és utalásokba burkolt üzenetek miatt, de a köztudatban róla alkotott kép erős hagyományozódása okán is, Arany esetében különösen fontos figyelemmel kísérni a vele kapcsolatos filológiai kutatásokat. Lényeges személmód-váltásokra figyelhet fel az, aki az utóbbi két évtized azon tanulmányaiba pillant bele, melyek a kritikai kiadások munkálatait foglalják össze. Jól látható, hogy Arany műfajai az új kutatások során kevésbé választódnak szét egymástól, mint korábban, a Voinovich Géza által sajtó alá rendezett sorozatban. Még akkor is így van ez, ha a készülő kötetek is külön-külön hozzák e szövegtípusokat, hiszen az értelmezés, a magyarázat, az utalásrendszer révén egymásra vetülnek az egyes művek. Szinkronba kerülnek egymással a költői és nem költői írások: a lírai, epikus darabok, műfordítások, kritikai, zenei és folklórszövegek. Egyre kevésbé tartható ugyanis az a gyakorlat, hogy Arany művelődési és irodalmi környezetét leválasztjuk életművéről, hogy élesen elhatárolódik egymástól szerkesztői, olvasói, kritikusai, költői, fordítói és akadémiai tevékenysége, társasági kapcsolatairól és irodalmi tájékozódása. Éppen ezért az új kritikai sorozat megkezdte akadémiai iratainak, dalgűjteményének, széljegyzeteinek, glosszáinak, újságcikkeinek, a család mesegűjteményének mélyebb rétegű áttekintését és feldolgozását. Nagyobb figyelem fordul a folyóirataira, hiszen a szerkesztői munka is tekinthető a szerzőség egyféle változatának. Folyamatosan válnak láthatóvá a nagy epikus művek és a lírai darabok töredékei és változatai, akár csak az életében

kiadott, saját elrendezésű köteteinek szövegrendje és szerkesztési elvei, melyek új dimenziót nyitnak az egyes művek értelmezése számára is. Bekerül a szempontrendszerbe a kortárs hazai és külföldi recepció-történet, s mind e felsorolt területeket nagyban segíti, hogy néhány éve befejeződött a levelezés teljes kiadása.

Arany – kontextusban

Mindennek célja az Arany-életművet folytonosságában és tágabb környezetében szemlélni. A nyitás a költészete szempontjából is egy sor új eredményt hozott. Az egyik legfontosabb ezek közül, hogy a háttérszövegek feltárással, megismerésével nyilvánvalóvá vált: Arany nemcsak mélyen gondolkodó, hanem egész életében olvasó, tanuló, a körülötte zajló politikai, művelődési, irodalmi eseményeket nagyon aprólékosan figyelő és érzékelő, ezekre rezonáló ember volt. Költői szövegeiben, kritikáiban, folyóirataiban nagy mennyiségű rejtett utalás, reakció, válasz, kérdés található aktuális eseményekre, olvasmányokra, s ugyanez tapasztalható széljegyzeteiben is. S ha felidézük teremtett alakjainak, szereplőinek sokféleségét, akkor elmondható, hogy Arany nemcsak Homérosza volt saját környezetének, hanem Balzacja is: minden művének, alakjának megvan a maga korára és világára reflektáló, azt leíró dimenziója. Műveinek ez a szintje azonban nem mindig látható azonnal és közvetlenül. Kell hozzá nyelvi, poétikai, történeti tudás, ezért itt (is) érdemes az életművét sok éve, évtizede kutató tudományos közösség munkáit figyelembe venni.

A Magyar Tudományos Akadémia 188. közgyűlése, ezen belül Arany-konferenciája 2017. május 5-én zajlott, ahol éppen a kritikai kiadás köteteinek szerzői, szerkesztői mutatták be eredményeiket. Korompay H. János, Dávidházi Péter, S. Varga Pál, Szörényi László, Szilágyi Márton, Tarjányi Eszter, Paraizs Júlia, Bolonyai Gábor, Kovács József, Csörsz Rumen István, Rudas Márta és e cikk szerzője ismertették kutatásaikat.⁸ Ugyanebben az időpontban egy másik helyszínen, a Petőfi Irodalmi Múzeumban reprezentatív Arany-kiállítás megnyitóját tartották Szörényi László és a múzeum új főigazgatója, Pröhle Gergely előadásával. A két esemény célkitűzésében sok hasonlóság volt tapasztalható. A kiállítás kurátorai: Kalla Zsuzsa, Sidó Anna, Kaszap-Asztalos Emese és a látványtervező, Mihalkov György éppúgy a rögzült Arany-kép kimozdítására törekedtek, ahogyan az Akadémián hallható előadások.

A kiállítás nemcsak az összeválogatott anyagok miatt érdekes, noha a nagyszalontai Arany János Emlék-

múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria és a Magyar Tudományos Akadémia jóvoltából ebben is kifejezetten gazdag, hanem elsősorban az elrendezés, a térbeosztás az, ami új megvilágításba helyezi Aranyt. A berendezett termek minden irányban osztódnak. Horizontálisan a tárgyak egymás fölé helyezett „rétegei” képeznek bonyolult összefüggésrendet, de vertikálisan is két külön, egymástól színekben, formákban és tematikusan elhatárolódó, ugyanakkor egymásra nyíló, egymással párbeszédbe lépő térfél jön létre. Az egyikben, a vörös falakon életrajzi történet halad végig, a másikon, a zöld falakon pedig képzeletbeli, teremtett figurák párosai sorakoznak, s ezeken belül is több lehatárolt sarok, térrész, kamra, fülke található, kistörténetekre bontva szét, ami folytonos megállásra készíti a látogatót. A művelődéstörténeti adalékokkal bőven körbeépített életrajzi vonal egyszerre próbál vizuális életre kelteni egy letűnt világot, előhívni az Arany-recepcióról lemaradt tárgyi és szellemi környezetet, pótolni a hiányos ismereteket, és lehetséges értelmezését felkínálni Arany szövegeinek.

A korabeli sajtóból (olykor élcslapokból) vett grafikák, karikatúrák, színlapok, az egykorú fotóanyag, a képzőművészeti alkotások mind ezt a célt szolgálják, de éppen az új filológiai kutatásoknak köszönhetően erősíthető meg, hogy mindez nem pusztán kívülről hozzárendelt adalék Arany érdeklődéséhez és életművéhez. Arany két folyóiratát, a *Szépirodalmi Figyelőt* és a *Koszorút* lapozva, a külföldi lapokból átvett híryananyagot, glosszákat áttekintve és az olvasmányaiiban tett széljegyzeteinek ismeretében meglepően sokrétű érdeklődés látható nála a színház, a zene, a festészet, a szobrászat, az építészet, sőt a technikai újdonságok és felfedezések iránt is. Mindig átvette például a színpadi szellemcsináló gépről szóló tudósításokat, különösen azután, hogy a budai Népszínházban Molnár György is beszerezte a technikai csodát, mely élő, mozgó alakokat tudott a deszkákra varázsolni. Ugyanilyen kíváncsisággal próbálta kikövetkeztetni a lift működését, melyről szintén a német lapokban olvasott, s amelyről maga is fordított, közölt kisebb cikket a *Koszorúban*.⁹ Folyamatosan követte a nyomdatechnikára vonatkozó újdonságokat, világkiállításokat, a sokszorosítási, fényképezési találmányokat: kommentárokkal ellátott glosszákat közölt a fényképezés történetéről, a külföldi fényképképzéséről, újfajta eljárásokról. A PIM szervezői jó érzékkel emelték ki például a térhatású fényképet, hiszen Arany a „fényszobrászat” leírását is saját megfogalmazásában vette át lapjába.¹⁰

„Haja, szemöldöke, szeme, szempillája? Ajaki, beszéde, léptei, ruhája?”

A kiállítás másik fülkéje, az *Ágnes asszony* szövege köré szerveződő falrész is sokrétűen érintkezik az akadémiai kutatásokkal, sőt az itt kiállított festmények a műelemzés számára is termékenyek lehetnek. A kéziratához közvetlenül Székely Bertalan képsorozatából a fiatal Ágnes asszonyt ábrázoló darab társul. Mellette a Zách Kláráról és a Ráchelről szóló illusztráció áll, s ezt követik Zichy Mihály, Than Mór és Gyárfás Jenő női portréi. Az Arany-szövegek önmagukban is erős vizualitással rendelkeznek: az alakok, jelenetek plasztikusan, szoborszerűen, vagy mozgóképként emelkednek ki olvasás során a szavak közül. Erre a különleges ábrázolóképessegre egyik első kritikusa, Erdélyi János is felfigyelt.

Az 1850-es évek balladáit és a későbbi, Kapcsos könyvbéli balladákat a szakirodalom az ábrázolás, a történetmondás kihagyásossága alapján is megkülönbözteti. Riedl Frigyes Arany-monográfiája nyomán többek között a *Vörös Rébékről* mondják a balladaelemzések, hogy a homály itt „háromnegyed homályá” válik, s hogy kései szövegeiben Arany „skótabb a skótoknál”. Ezzel szemben a Nagykőrösön keletkezett *Ágnes asszonyt* a népies balladacsoportba sorolják, melynek nem a kihagyásos narráció a valódi újdonsága, hanem az örület részletes rajza. Azonban hogy vizuálisan mennyi „üres hely” van ebben a balladában is, arra éppen a kiállított képek világítanak rá. Székely Bertalan 1865-ben három litográfiát készített a szöveghez:¹¹ az első kép a gyilkosság helyszínét ábrázolja fiatal nővel, a másodikon ugyancsak fiatal, kellemes arcú nőalak látható, míg a harmadik, téli tájban idős asszonyalakot jelenít meg. Arany szövegében ezzel szemben csak a ballada végén válik meghatározóvá az életkor, a korábbi jelenetekben semmiféle utalás nincs se Ágnes asszony életéire, se külsejére. A kiállított festmények ezt a hiányt tudatosítják, de tágabb körben is elgondolkodtató, hogy mennyire különlegesen alkalmazza epikus költészetében Arany az arc leírását: ha előfordul is ilyen részlet, az többnyire férfialakoknál tapasztalható (Tar Lőrincnél: „Szeplős veres arcán ravasz öröm játszik”), míg nőknél szinte sohasem. Női alakjainak ábrázata legfeljebb akkor részleteződik, ha nem élő személyről van szó, mint például az 1862 körül készült, töredékben maradt *Allegoria* című költeményben: „Dús szőke hajjal, mint a napsugár, / Szemében, a menny távol kéke, mélye / Alatt, rejtelmes, égő szenvedélye; / Arc és idom, szendén borult kebel / – Szobrász minőt márványra nem lehell...”

Arany szereplői inkább egész alakosak, belső indulataik, lélektani zajlásaik egy-egy arcpirulásban vagy sápadásban mutatkoznak meg, de testbeszédük, mozdulataik, szavaik annál gazdagabbak. Még a *Toldi szerelmében* is csak kérdegeti az anya Miklóst Piroska külsejéről, arcáról, hajáról, szeme színéről, a választ azonban nem halljuk Tolditól.

A női téma és a női szereplők sora ugyanakkor kezdetől fogva kifejezetten hangsúlyos Aranynál. A *méh románcának* halálra szúrt hősnőjétől, *A varró leányok* női kórusától, Rozgonyinétől, Szécsi Máriától kezdve a honvéd özvegyén, Zách Klárán, Ágnes asszonyon, az egri leányon, Katalinon, a bibliai Ráchelen át Dalos Esztiig, Kund Abigélig, Vörös Rébékig és Czifra Teráig, *A kép-mutogató* grófkisasszonyáig, a szerb Jovan hűtlen feleségéig, a nagy elbeszélő költeményekben pedig Piroskától kezdve Anikóig, az anyafiguráig, Jodovnától Johannáig, Erzsikéig és az apácáig gazdagon benépesített női világ található, s ez a szereplőgárda a maga erényeivel és bűnlajstromával, gyilkos, erotikus, boszszúálló, büszke, boszorkányos, férfiasan kemény, gyermekiesen pajkos vagy szűziesen félnék tulajdonságaival ellenáll minden általánosító leírásnak. A rémtörténetbe illő gyilkosságokon túl még attól sem riad vissza Arany, hogy bitófára juttassa őket, mint Jodovnáat („Csúnya bitón függő szép ifju leány”). S az sem igaz, hogy mindenáron menekült volna az erotikától. A *Toldi szerelme (Daliás idők)* egyik korai változatában például Károly cseh király ágyasának, Eszternek a lakosztályát írja le, ahogyan Toldi végigmegy rajta, útban a csábítója felé. Az utolsó teremben tárul elé a következő – Szőrényi László szóbeli véleménye szerint feltehetően az Ariosto-illusztrációkat megidéző – látvány:

*Füldő szép leányok, hajladozó testtel,
Látszanak csúszkálni a lépcsőkön le s fel,
Látszanak, jól mondom, mert meg se moccanak,
Nem szégyellnek semmit, mivel kőből vannak.*

*Fehér lábát egyik most ereszti belé,
Más pedig a vizből most vonja kifelé,
Harmadik a lépcsőn szárítkozik ülve, –
Szembe, háttal, hanyatt, – mindenképpen dülve.*

A női témák iránt azonban nemcsak a fikcióban, hanem a valóságban is érdeklődött. *Koszorú* című hetilapjában nagyszámú cikket közölt uralkodónőkről, Kleopátrától kezdve Mária Terézián át Eugénia francia császárnéig; öltözködési témákról, például éppen a francia császárné

által újra divatba hozott krinolin kényelmetlenségeiről; a csipke- és parfümkészítés módjáról és történetéről; híres művésznőkről, mint a Patti család hölgytagjairól, színésznőkről, festőnőkről, többek között a neves és tehetséges Elizabeth Neyről. A magyar költő, Malvina költeményeit széljegyzetei szerint ugyanolyan gondossággal olvasta végig, mint bármely férfi költőt, sőt a külföldi irodalomból is ismertette, fordította azokat, akikben eredetiséget fedezett fel.¹² E téren tehát ismét jó érzékről tanúskodtak a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítás szervezői.

Maszkok, alteregók, önarcképek

A zöld falak mentén Arany fiktív világának nyolc alakja osztja tovább a teret nyolc üvegbe kalligrafált árnykép segítségével. A kiválasztott alakok nem teljes illusztrációt kívánnak nyújtani a megidézett szövegekhez, inkább segíteni igyekeznek a belső vizualizációt és gondolkodást – ilyen szempontból hasonlítanak Arany költői képalkotó eljárásaira. Olyanok ezek az üvegtárolók, mint a stációk: történeteket határoznak le és kötnek össze, de a túloldalra, a piros falakra is reflektálnak. Az előrehaladó látogató például egyszerre pillantja meg egyik oldalon, a piros falnál az Izsó Miklós által készített, görögös hajviseletű, s így magyar Homéroszra vagy Apollóra asszociáló, klasszikus stílusú mellszobrot, a másik oldalon pedig a *Tamburás öregúr* padon üldögélő, maga kedvére játszó alakját. A nyolc ellentétpár részben az életművet képezi le, részben – a kiállítás címéhez igazodva – Arany maszkjait, álarcait jelképezik. Ez a falrész ugyanis arra az alapgondolatra épül, hogy hőseiben Arany a saját alteregóit is megalkotta, s a lírikus nehezen megmutatkozó személyessége az epikus alkotások, allegóriák mélyrétegeiben rejtőzik.

Az alakpárok emellett strukturálják az életművet, belső összefüggéseket létesítenek a szövegek között. Toldi és Bolond Istók kettőse az első két üvegfalon a győztes és az örök vesztes két őstípusát hivatott felmutatni, s kétségtelenül működőképes párosítás: akkor is, ha a trilogia első részére és annak fő cselekményszálára gondolunk, s akkor is, ha időben tovább haladva a Don Quijote-i vonásokat magán viselő idős bajnokra, vagy a saját döntéseinek, zabolátlanságának hálójában vergődő férfi Toldira gondolunk, akinek fizikai ereje már csak akkor számít erénynek, ha nem merül fel az események értelmére való rákérdezés. Ebben az összehasonlítási folyamatban a különbségektől lassan az azonossági felé halad a szemlélő, és sokkal több rokon vonás kezd mutatkozni Bolond Istókkal, mint az első pillantásra tűnik. Hasonló dinamikus kapcsolat létesül Attila és Ágnes asszony kö-

zött. Mindketten gyilkosok, s mindkettejük tette transzcendens dimenzióban értékelődik, ilyen szempontból rokon szereplők. A lélektani ábrázolás jelentőségét is e két művel kapcsolatban hangsúlyozza legerősebben az Arany-irodalom. Attila cselekedetének egy egész népre kiterjedő hatása ugyanakkor a gyilkosság leleplezésén és megbosszulásán tépelődő Hamlet-figurát is maga mellé rendelhette volna, különösen Géher István tanulmányának fényében, aki Shakespeare alakját jellemzően Arany-maszkként értelmezte.¹³

A harmadik árnykép-kompozícióban az egyik alak a Gogol kisregényéből ismert Akakij Akakijevics, a kisszerű, aprólékos hivatalnok, akinek egyetlen vágya, hogy új köpönyeget vehessen. A *köpönyeget* Arany fordította magyarra, a főszereplő álnevét pedig maga is használta egyik két nyelvészeti glosszája alatt. A választás korábbi költemények fényében is találó: 1851-ből ismeretes például Arany egyik önironikus verse, az *Érzékeny búcsú*, melyben régi kabátját búcsúztatja: „Télen-nyáron nincs több, csak egy kabátom, / Ez is elhagy; e régi hű barátom”.

Az orosz hivatalnok alakja a kiállítás koncepciója szerint Arany jegyzői, tanári, szerkesztői és titoknoki munkáját jelképezi: azokat a napi tevékenységeket, melyek egyszerre segítették és gátolták költői munkáját. A piros falon mindehhez iskolai dolgozatok javításai, jegyzői ténykedésének dokumentumai, akadémiai hivatali munkájának emlékei társulnak. Akakij Akakijevics ellentétpárja a bárdköltő alakja, aki a pillanatnyi és anyagi világon túl egy egész közösség emlékezetének, hitének, erkölcsi és szellemi tisztaságának fennmaradását hivatott megalapozni és megőrizni. Ez utóbbi árnykép mindenekelőtt a forradalomra való emlékezés szövegeit és *A walesi bárdokat* rendeli magához. E két alakkal szemben látható Barabás Miklós 1883–84-ben készült, az 1856-os arckép után alkotott festménye Aranyról, kezében Ilosvai *Toldijával*.

Az utolsó árnyképpáros is gazdag szövegvilágot és eltérő tevékenységi köröket ölel fel Arany életéből és életművéből. A tamburás öregúr alakja nemcsak az *Őszikék* egész költészetére, a Kapcsos könyvre utal, hanem megidézi a maga kedvére Arisztophanészt fordító, az élettapasztalatát, sőt önéletrajzát világmodell-szerű nagyelbeszélésbe, a *Toldi szerelmébe* rendező Aranyt, de utal a margitszigeti időszakokra, a karlsbadi utakra, a rajzolgató, szabadon olvasgató magánemberre is. Pipával a szájában sétál el végül az öregúr előtt Arany egyik korábbi teremtménye, az örök dilettáns, Vojtina Mátyás, a horatiusi *Ars poetica* satirikus magyar változatának főhőse. A kiállítás szervezői az ő alakjába is tudtak valami többet belelátani: nemcsak a kritikus tevékenységet képviseli,

hanem Arany időkori képeit megidéző alakjában egyfajta játékos, könnyed szabadság is megnyilvánul.

„De közéről (ennyiünk közt!)”

Az egész kiállítást átfogja egy újabb térszervező elv, melynek üzenete ugyanolyan fontos, mint az életrajzot és életművet egymásba játszó elrendezése. A látványtervező Mihalkov György ötleteként az életrajzi fal alsó részét megemelték, s ennek következtében a kéziratokat tartalmazó tárolók a látogató szemvonalába kerültek. A kiállított szövegekhez így *hozzáhajolni*, nem pedig *fölelhajolni* kell. Ez a szimbolikus „hozzáhajlás”, az odalépés gesztusa a tudós számára a múlthoz való viszony átformálását, a szemlélődő számára pedig a szövegek felfedezését javasolja. A közös Arany-olvasás generációkat köthet össze: nem véletlenül iktattak be a szervezők a fiatalok számára is vonzó, s végső soron olvasásra ösztönző technikai megoldásokat és digitális eszközöket, játékokat, de erre invitálja a látogatót a

video-előadásokban megszólaltatott kilenc irodalomtörténész és tanár, köztük Ritoók Zsigmond, Nádasdy Ádám, Margócsy István, Takáts József, Milbacher Róbert, Tarjányi Eszter.

A kiállítás azonban nem csak a nagyközönség körében integratív hatású. Az Arany-emlékévknek – ma ez már jól látszik – nincs központi forgatókönyve oly módon, mint az 1860-as évek Schiller-, Dante- vagy Shakespeare-ünnepeinek. A legmagasabb rangú állami és tudományos részvétellel lezajló nagyszabontai nyitórendezvény után sok országos vagy helyi jelentőségű eseményről érkezett hír: az Országos Széchényi Könyvtárban kiállítás nyílt Arany kézírataiból, a Magyar Tudományos Akadémia

május 15-én konferenciát szervezett, a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Budapesti Nyári Fesztivál július elejétől margitszigeti emléksétákat vezet, Arany-busz indult, ugyancsak a PIM jóvoltából országos körútra, megjelent Jankovics Marcell illusztrált *Toldija*, könyvet adtak ki Nagyszalontán (*Szalonta Aranya – Arany Szalontája*), a Magyar Nemzeti Bank Arany-emlékermeket bocsátott ki, szavalóversenyt hirdettek a diákoknak, és további nagy programok következnek ősszel a Magyar Tudományos Akadémián, ismét a PIM-ben, Nagykőrösön és Debrecenben. Valamennyi folyóirat külön számot vagy teret szentelt Arany Jánosnak, az online kiadványok pedig körkérdéseket szerveznek neves kortárs irodalmárok, filozófusok felkeresésével. Ezt az elágazó, a közönség részéről nem is mindig idejében észrevett tudományos, népszerű, oktatási, turisztikai, generációs, földrajzi, ideológiai programsort, mely hasonlítható a Petőfi Irodalmi Múzeum sok szempontú (ott azonban egybekapcsolt) fülkerendszeréhez, össze is lehetne kötni egymással. Akár rendszeres tudósítással a sajtóban, akár – mint az *Europa* című lipcsei hetilap tette – külön füzetek, betétek nyomtatásával, akár online felületen valamelyik intézmény honlapján. Kis térlemezítéssel, szervezéssel. S ha olvasásra invitáljuk a közönséget, akkor hozzáférhető népszerű kiadás (akár díszkiadás) sajtó alá rendezésével. Addig is, amíg ez nem történik meg, a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása számít olyan helyszínnek, ahol Arany tisztelői, olvasói, kutatói közül a legtöbben találkozhatnak egymással, s ahol mindenki megkeresheti és összeállíthatja akár a maga külön Aranyát is.

JEGYZETEK

- 1 Pl. a J. J. Weber kiadó katalógusa a lipcsei csata ötvenedik évfordulójára készült kiadványokkal.
- 2 [-:] *Zur Feier der Leipziger Schlacht – Europa – Chronik der gebildeten Welt*, 1863/43, [okt. 16.], *Wochenchronik*, 641–648. h.; [-:] *Leipzigs Octobertage. Uo.* 1863/44, [okt. 23.], *Wochenchronik*, 649–661. h.
- 3 [ARANY János:] A lipcsei csata emlékünnepe = *Koszorú I/II*. 1863/18. nov. 1. Külföldi szemle, 428–429. A teljes cikk és a szerzőség kérdésének indoklása: ARANY János: *Munkái*. Szerk. KOROMPAY H. János, *Lapszéli jegyzetek I., Folyóiratok I.* S. a. r. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Bp., Universitas–MTA BTK ITI, 2016, 461–465. (A továbbiakban: AJMI.)
- 4 [-:] *Shakespeare-Feste. Europa*, 1864/10, febr. 26., *Wochenchronik*, Aus der Gesellschaft, 315–317. A magyar változat: [ARANY János:] *Shakespeare-ünnepélyek = Koszorú I/I*. 1864/11, márc. 13. Külföldi szemle, 258–259. A teljes cikk és a szerzőség indoklása: AJMI. 566–569.
- 5 [ARANY János:] Shakespeare-ünnepély Stratfordban = *Koszorú II/I*. 1864/20, máj. 15. 478–479. Az *Europa* című lap melléklete, ahonnan Arany a maga írását összeállította: *Die Shakespearewoche – A Shakespeare-hét*. Beilage zur *Europa* Nr. 20. [1864. máj. 6.], 641–656. h. A hetilap ugyanis külön betétet illesztett az aktuális számához a stratfordi és londoni események leírására. A teljes cikket és Arany szerzőségének indoklását ld. AJMI. 681–684.
- 6 BOLONYAI Gábor: „*Átkosza makverő*”, avagy Arany János *Aristophanés-fordítása a korabeli európai fordítói gyakorlat tükrében* = KOROMPAY H. János szerk.: „*Óhajtom a classicus írók tanulmányát*” – Arany János és az európai irodalom. Bp., Universitas, 2017, 9–46.
- 7 Arany János levele Erdélyi Jánosnak, Nagykőrös, 1856. szept. 4. = ARANY János *Összes Művei XVI*. Szerk. KERESZTURY Dezső, *Levelezés II. Arany János levelezése (1852–1856)*. S. a. r. SÁFRÁN Györgyi – BISZTRAY Gyula – SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982., 751–757. Erdélyi János bírálata: ERDÉLYI János: *Arany János kisebb költeményei = Erdélyi János válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1986., 480–540. (Eredetileg: *Pesti Napló*, 1856. aug. 26–29., aug. 31., szept. 2–3.)
- 8 A konferencia címe: „... és palota épül a puszta beszédből”, az előadások videófelvétele: <http://mtabtk.videotorium.hu/hu/channels/2747>
- 9 [ARANY János:] *London nagyobb vendéglőiben lépcső-omnibuszt alkalmaznak...* = *Koszorú*, II/I. 1864/25, jún. 19. Vegyes, 599. Ld. AJMI. 712–713.
- 10 I/I. 1863/7, febr. 15. Vegyes, 167. és AJMI. 184.
- 11 *Vasárnapi Ujság*, 1866. júl. 1., 311.
- 12 A. J.: *Asszonyélet. Költemények Johannától* (Németből). = *Koszorú I/I*. 1863/16, ápr. 19. Külföldi szemle, 379.; [ARANY János:] *Párisban sokat emlegetnek mostanság egy természetes nőköltőt...* = *Koszorú III/I*. 1865/16, ápr. 16. Vegyes, 383. Ld. AJMI. 260–261., 1170–1171.
- 13 GÉHER István: A magyar „Hamlet”: Arany János furcsa álcája = *Holmi*, 2005/12, 1511–1540. A Hamlet-fordítás újabb értelmezői is hasonló értelemben foglalkoznak a kérdéssel. PARAIKSZ Júlia szerk.: „*Eszedbe jussak*” – *Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*, Bp., Reciti, 2015.